

Te kijk gezet

Foto Frederik Meijers, collectie Het Dolhuys, Haarlem

De indrukwekkende foto's van mensen met psychiatrische of neurologische aandoeningen brengen een gevoel van schaamte over: waarom kijken we hiernaar?

DOOR SACHA BRONWASSER

Lichtgevoelig

Expositie

Portretten 1865-2015, t/m 11/10.

Karakterkoppen

Expositie

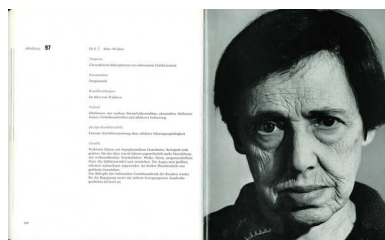
Over haviksneuzen en hamsterwangen, t/m 27/9

Beide in Museum Dr. Guislain, Gent.

De vrouw is 66, maar haar huid lijkt die van een 80-jarige. 'Biologisch vroeg verouderd.' Haar ogen staan volgens het bijschrift 'opmerkzaam', maar tonen ook 'affectieve leegte'. Sinds haar 26ste lijdt deze vrouw aan chronische schizofrenie. Ik probeer het te lezen in die opmerkzame blik, maar er komt niets.

Ze zal niet meer leven. Haar gezicht doet dat wel, levensgroot en in dramatisch zwart-wit, in het boek *Das Gesicht des seelisch Kranken* uit 1967. Ergens in het midden van de tentoonstelling *Lichtgevoelig* in het Museum Dr. Guislain in Gent is de foto van deze vrouw het keerpunt. Grijpt zij je pols en laat niet meer los. Alles wat ik daarvoor heb gezien wordt gekleurd - en alles erna ook.

Savill, *Myopathie Primitive*, 1894. Museum Dr. Guislain

Portret van 66-jarige schizofrene vrouw. Foto uit boek Gerh. Mall

Vrouw in Wilhelmina Gasthuis, 1906-1907.

Foto Frederik Salomon Meijers, collectie Het Dolhuys, Haarlem

Mona Lisa-achtige vrouw met zelfgemaakt 'gewei'.

Dat komt vooral door het bijschrift over de samensteller van het boek, psychiater Gerhard Mall (1909-1983), die vanaf 1936 verbonden was aan de universitaire psychiatrische kliniek van Tübingen. In oktober 1940 verzocht hij nog schriftelijk om de onvrijwillige euthanasie van zijn schizofrene broer Georg. Dat werd afgewezen, maar Mall slaagde er toch in zijn broer in december van dat jaar in het Tötungsanstalt (uitroeingscentrum) Grafeneck te laten vergassen. Net als meer dan tienduizend andere mensen met een psychiatrische aandoening.

Gerhard Mall hervatte na de oorlog zijn werk, werd hoofdarts, en fotografeerde deze vrouw met haar geëtste gelaat en honderd anderen voor zijn beroemde fotoboek. Minutieus beschreef hij hun kenmerken: een vrouw van 50, 'vlak-euforisch', met haar 'brede voorhoofd en bontmuts-haar, aan de slapen doorlopend tot aan de wenkbrauwen'. Of een voormalig hoogbegaafde student, nu met 'hangende oogleden, duidend op de laatste fase van zijn ziekteproces'. 27 jaar eerder zou Mall de patiënten vanwege haargrens en oogleden hebben laten ombrengen. Nu kijk ik ernaar, bestudeer ze als een landkaart. En ik schaam me.

In Museum Dr. Guislain in Gent is de waanzin niet ver weg. Er hangt beheerste stilte in en rond de binnentuinen van het statige bakstenen gebouwencomplex uit het midden van de 19de eeuw; het eerste moderne 'krankzinnigenhospitaal' in de Lage Landen, waar – in navolging van nieuwe inzichten uit Parijs – geesteszieken niet werden opgesloten en verwaarloosd, maar verpleegd. Nu is het een museum en een studiecentrum.

Er schuifelen ook bewoners van het nabijgelegen psychiatrisch centrum rond in de koffieruimte, die verontrustend gedecoreerd is met 4 meter hoge, griezelige sculpturen. Een man foetert zijn kop koffie uit. Een ander blijft lang, volkomen in zichzelf gekeerd midden in de

ruimte staan, op dunne, rusteloze benen.

Hier de tentoonstelling Lichtgevoelig bekijken is als glibberen op een pas geboende parketvloer. Het uitgangspunt is helder: de opkomst van de fotografie, midden 19de eeuw, hield gelijke tred met de opkomst van de psychiatrie als vak. Psychiaters en neurologen omarmden de techniek als eersten, zetten hun patiënten voor de camera en verzamelden enthousiast visueel bewijs voor hun jonge, snel groeiende professie. Om de persoon zelf ging het niet: hier werd niet de zieke, maar een ziekte in beeld gebracht.

De beroemde neuroloog Jean-Martin Charcot, de 'Napoleon van de neuroses' van het Hôpital de la Salpêtrière in Parijs, ontdekte ten minste vijftien nieuwe aandoeningen (waaronder multiple sclerose). In zijn onderzoek en dat van zijn leerlingen, onder wie Gilles de la Tourette, speelde fotografie een grote rol. Hij blies de wetenschappelijke publicaties van het hospitaal nieuw leven in en publiceerde met de vindingrijke huisfotograaf Albert Londe de Nouvelle Iconographie Photographique de la Salpêtrière (gemakkelijk online te vinden).

De foto's van hysterische vrouwen, soms door Charcot of Londe in trance gebracht, zijn nu wereldberoemd. Charcot noemde zijn ziekenhuis een 'levend museum voor pathologie' en zijn patiënten 'een collectie'. Volgens Freud leed Charcot aan schaulust: steeds op zoek naar nieuwe beelden – best een moderne aandoening eigenlijk.

Het is mooi dat het Museum Dr. Guislain in Gent deze expositie laat samenvallen met de al eerder geopende presentatie Karakterkoppen, Over haviksneuzen en hamsterwangen, over de geschiedenis van de fysionomie (gelaatkunde) en aanverwante pseudowetenschappen als cranologie (schedelmeten), pathognomie (bestuderen van

uitdrukkingen) en nog wildere wetenschappelijke theorieën: over mens-dierovereenkomsten of de uiterlijke kenmerken van de 'geboren crimineel' bijvoorbeeld: brede kaak, diep liggende ogen, doorlopende wenkbrauwen – dat werk. Waar de fotograferende psychiaters aan de oppervlakte van hun patiënten het innerlijk gewoel probeerden af te lezen, gebeurt daar precies het tegenovergestelde: aan de hand van oren, neuzen en schedelvorm werden de wildste conclusies over afkomst, karakter, moreel niveau en toekomstperspectief getrokken.

Die twee ontwikkelingen zouden de giftige cocktail vormen waaruit de rassenleer ontstond en dokter Jozef Mengele in de jaren dertig en veertig zijn rechtvaardiging haalde. Of dokter Hans Killian, samensteller van een boek Facies Dolorosa (1934) over het gezicht van de lijdende mens – én lid van de Sturmabteilung (SA) van de NSDAP.

En dokter Gerhard Mall dus.

Dat wéét je allemaal, en daarom glibbert het zo. Die zogenaamd objectieve registratie van patiënten nam een volkomen verkeerde afslag. Maar de honderden foto's op de rommelig ingerichte expositie Lichtgevoelig hebben ook hun eigen schoonheid, vooral de oude foto's uit wetenschappelijke Europese tijdschriften. Tientallen hangen er, in matige reproductie, thematisch gegroepeerd. Vreemd gevormde ledematen, verwrongen gelaatsuitdrukkingen, buitenissige uitdossingen. Het zijn foto's die bedoeld zijn om iets te registreren; heel anders dan de foto's die in de loop van de 20ste eeuw in zwang kwamen, One Flew Over the Cuckoo's Nest-stijl, die de wantoestanden in de psychiatrie aanklaagden in de jaren zestig, zeventig en tachtig. Of recente foto's zoals van Annaleen Louwens, of Alan Broomberg en Olivier Chanarin, waarin de patiënt zozeggend in zijn waarde wordt gelaten - wat dat ook moge zijn. Bij een serie van Broomberg & Chanarin uit 2003, gemaakt in een

kliniek in Cuba, mochten de patiënten een zelfportret met de zelfontspanner nemen. De man in pyjama die zich van de camera heeft afgekeerd lijkt nog het waardigst.

Voor persoonlijke waardigheid is in de 19de eeuw geen oog, geen fotografisch oog althans. De patiënten liggen in bed of zitten in een kale kamer, voor een uitgevouwen laken of tegen een muur. Ze hebben geen naam, enkel een omschrijving. Katatonisch. Hysterisch. Melancholisch.

Een man van een jaar of 40 staart in de camera, met zijn keurig getrimde baard en iets verwaaide haarlok geen vreemde verschijning. Hij toont - trots noch gegeneerd - zijn zelfgemaakte harnas van karton en rubber, aan elkaar genaaid met grof touw. Een jonge vrouw, lijdend aan myopathie (een spierziekte) is zo goed als naakt op een stoel gezet. De curve van haar jonge lichaam is extreem, als van een balletdanseres die aan alle kanten te ver doorschiet. Het is hartverscheurend en ja, ook mooi, als een zwaan. Niet alleen zij, maar ook vele andere patiënten doen denken aan moderne dansers en aan de existentiële portretfotografie van de jaren negentig. Daar, een Mona Lisa-achtig meisje met een zelfgefabriceerd gewei op. Het had zo op de examenexpositie van een kunstacademie kunnen hangen.

Maar een vrouw, opgetakeld in een hijsinstallatie zodat haar misvormde onderbenen goed zichtbaar zijn, alsook haar ontblote onderlijf, (waarom toch zo vaak half ontkleed?) helpt je snel uit een kortstondig moment van bewondering. Deze vrouw is niet gevraagd zo te worden gefotografeerd. Geen van deze mensen heeft enige zeggenschap gehad over het beeld van hem of haar dat in de tijdschriften van het Franse Salpêtrière-hospitaal of de Duitse Pflegeanstalt Weimünster werd gepubliceerd. Of wat in de archieven van ons eigen Haarlemse Dolhuys werd bewaard. Een foto van Frederik Salomon Meijers werd wereldberoemd: een

patiënte in het Wilhelmina Gasthuis (rond 1906), de enkels aaneengebonden, keert zich van de fotograaf af en duwt bovenlichaam en gezicht tegen de muur. Het is een van de weinige daden van protest – interpretatie, ik kan het haar niet vragen – en het is van een verschrikkelijke eenzaamheid.

'Wij – dit 'wij' is iedereen die nooit heeft beleefd wat zij moeten doormaken – begrijpen het niet. We vatten het niet. We kunnen ons echt niet voorstellen hoe het was' schrijft Susan Sontag in de slotlinea van haar beroemde essaybundel *Regarding the Pain of Others* uit 2003. Het hele boekje gaat over beelden van oorlog en verschrikking, maar het had ook over deze foto's kunnen gaan. Wat de foto's ook vastleggen: in elk geval niets van wat er binnenin gaande is, terwijl dat het enige excuus was om ze te maken. Pedagoogcriminoloog Patrick Allegaert zegt het in de catalogus zo: deze mensen is 'visueel geweld' aangedaan. Het maakt dat je deze foto's eigenlijk voorgoed zou willen opbergen en deze boeken zou willen sluiten.

Talenknobbel

Vroeger dacht men dat je aan de hand van de schedelvorm kon zien hoe iemand was.

Nog steeds zijn ze geliefd op tweedehands markten: de 'frenologische' schedels of koppen van de firma Fowler met daarop aangeduid welke eigenschappen zich waar in de schedel zouden manifesteren. De 18de-eeuwse frenologie (Europese leer die vooral in Amerika een hoge vlucht nam) ging ervan uit dat bepaalde karaktereigenschappen tot 'uitsteeksels' in de schedel leidden – de wiskunde- en de talenknobbel zijn er de erfenis van. De leer werd door neurologen halverwege de 19de eeuw snel wetenschappelijk onderuitgeschoffeld, maar schedelmeten (ook bij psychiatrische patiënten) bleef nog lang gebruik.

De psychiatrische patiënt als schepper

Musea in Nederland besteden de komende maanden aandacht aan kunst van 'outsiders'.

Wie werkelijk geïnteresseerd is in de geestelijk anders functionerende medemens kan misschien beter niet naar diens portret kijken, maar naar wat hij maakt. Art Brut, Outsider Art - in Nederland worden dergelijke creatieve uitingen niet heel serieus genomen en heeft de taal er dus ook geen goede term voor. De enige Art Brut-collectie die Nederland had, die van De Stadhof, verloor zijn gebouw en is sinds 2002 ondergebracht bij Museum Dr. Guislain in Gent.

Er komt wel langzaam verandering in, zeker sinds de voorlaatste Biënnale van Venetië in 2013 werk van outsiders opnam. Deze zomer zijn er in Nederland drie tentoonstellingen tegelijk: in Het Dolhuys in Haarlem t/m 13/9 actuele outsider-kunst in Essenties 1, met onder meer een mooi klein overzicht van Willem van Genk. Het Gemeentemuseum Den Haag pakt t/m 4/10 uit met Outsider Art ('kunstenaars die luisteren naar de stem in zichzelf'), met onder meer de prachtige collages van de Haagse 'tagger' NPAKU (Piet van den Heuvel, 1935-2004). En de Special Arts Award vindt weer plaats: een wedstrijd voor kunstenaars 'met een handicap'. Langs hun ateliers zijn fietsroutes uitgezet. Op die ateliers wordt bezuinigd, het Dolhuys luidt er de noodklok over. Eind september is de uitslag: specialaward.nl.